

ROADS CONNECTING SUGHD AND BACTRIA IN ANTIQUITY

Anvar J. Yaxshiyev

Associate Professor, Candidate of History

Fiscal Institute under the Tax Committee

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: anvarfavran@rambler.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: border, roads, directions, landing, pass, river crossing, Greek sources, Arabic sources, Armenian sources, military campaign, castle.

Received: 23. 02. 23

Accepted: 25. 02. 23

Published: 27. 02. 23

Abstract: In this article, the results of the study of the routes and distances of communication routes between Sughd and Bactria, which played an important role in the history of the region and the country, stopping points, passes and river crossings, written sources, interpretations and conclusions in scientific literature, and material evidence obtained in the course of archaeological research are compared. analyzed without Based on the analysis of the collected data and the results of direct observations along these lines, views on this matter were summarized, controversial issues were clarified and relevant conclusions were drawn.

АНТИК ДАВРДА СУҒД ВА БАКТРИЯНИ БОҒЛОВЧИ ЙЎЛЛАР

Анвар Ж. Яхшиев

доцент, тарих фанлари номзоди

Солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институт

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: anvarfavran@rambler.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: чегара, йўллар, йўналишлар, қўналға, доvon, дарё кечуви, юнон манбалари, араб манбалари, арман манбалари, ҳарбий юриш, қалъа.

Аннотация: Ушбу мақолада минтақа ва мамлакат тарихида муҳим ўрин тутган Суғд ва Бактрия ўртасидаги алоқа йўлларининг йўналишлари ва оралиқ масофаси, тўхтаб ўтиш нуқталари, доvon ва дарё кечувлари масалаларининг ўрганилиши натижалари ёзма манбалар маълумотлари, илмий адабиётлардаги талқин ва хулосалар ҳамда археологик

тадқиқотлар жараёнида қўлга киритилган ашёвий далиллар ўзаро қиёсланган ҳолда таҳлил қилинган. Тўпланган маълумотлар таҳлили ва мазкур йўналишлар бўйлаб бевосита кузатишлар натижаларига таянган ҳолда бу борадаги қарашлар жамланиб, мунозарали масалалар аниқлаштирилган ва тегишли хулосаларга келинган.

ДОРОГИ, СОЕДИНЯЮЩИЕ СОГД И БАКТРИЮ В ДРЕВНОСТИ

Анвар Ж. Яхшиев

доцент, кандидат исторических наук

Финансовый институт при Налоговом комитете

Ташкент, Узбекистан

E-mail: anvarfavran@rambler.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: граница, дороги, направления, высадка, перевал, переправа, греческие источники, арабские источники, армянские источники, военный поход, крепость.

Аннотация: В данной статье приведены результаты изучения путей и расстояний путей сообщения между Согдом и Бактрией, сыгравших важную роль в истории региона и страны, остановочных пунктов, перевалов и речных переправ, письменных источников, интерпретаций и сопоставляются выводы в научной литературе и вещественные доказательства, полученные в ходе археологических исследований. На основе анализа собранных данных и результатов непосредственных наблюдений в этом направлении были обобщены мнения по этому поводу, уточнены спорные вопросы и сделаны соответствующие выводы.

КИРИШ

Узоқ йиллар мобайнида Суғд ва Бактрия ўртасидаги чегара масаласи илм-фанда катта мунозараларга сабаб бўлди. Гарчи бу борада ҳали охириги нуқта қўйилмаган бўлса-да, ёзма манбалар маълумотларига таяниб айтиш мумкинки, антик давр тонготари – мил.авв. IV аср охириги чорагига келиб Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерлар – Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти ва Жанубий Тожикистон ерлари Бактриянинг таркибига кирган. Мазкур ҳудуд айтиш пайтда шартли равишда Шимолий Бактрия деб аталади, аммо ўз вақтида қандай номланганлиги масаласи ҳозирча жумбоқ.

Бу вилоятларни ўзаро боғловчи йўллар масаласи юнон манбалари таҳлилига асосланади ва асосан Александр Македонскийнинг ҳарбий юришлари билан боғлиқ равишда тилга олинади. Курций Руфининг маълумотларига кўра, Александр ўз

юришларининг учинчи ойида қўшин билан қишлоқ қароргоҳидан чиққан ва Габаза деб номланувчи вилоят сари юриш қилган [1, 2-14]. Аррианнинг маълумотларига кўра, Александр Наутака вилоятида қишлаган [2, 18]. Бу вилоятнинг жойлашган ўрни археология маълумотлари асосидан аниқланган бўлиб, унинг маъмурий маркази Китобдан 9 км шимолий-ғарбда жойлашган Узунқир харобаларига тўғри келади [3, 44-62].

АСОСИЙ ҚИСМ

И.В.Пьянковга кўра, Александр ҳаракатланган йўл Наутака вилоятидан Габаза вилоятига қараб ўтган ва дара ҳамда довонга қадар давом этган. Бу ерда Александр қўшинлари уч кун давом этган кучли бўронда қолиб кетган. Сизимитр қалъаси ҳам шу ерда жойлашган бўлган ва у Арриан эслатиб ўтган Хориен қалъасига тўғри келади [4, 10]. Бу қалъа ишғол қилинган, Александр паретақлар мамлакати орқали Оксиди кечиб ўтиб Бактрия ерларига киради. Шу ерда Паретака ва Бубакена орқали келаётган ҳарбий қисмлар ҳам етиб келади ва бутун македон армияси бирлашади.

Александрнинг Наутакадан Бактрияга қараб ўтган йўлини И.В.Пьянков ўрта аср араб сайёҳларининг Кешдан Балхга қадар бўлган масофа ҳақидаги маълумотлари билан таққослайди. Унинг тахминича, Кешдан Бойсун тоғидаги Темирдарвозага қадар Ғузур вилояти орқали ўтадиган йўлнинг узюқлиги тўрт кунлик масофага тенг. Темирдарвозадан Балхга қадар масофа эса беш кунлик йўлга тенг. И.В.Томашек ва В.В.Григорьевларнинг [5, 27; 6, 192] фикрига қўшилиб, И.В.Пьянков Сизимитр – Хориен қалъаси Темирдарвоза атрофида жойлашганлиги ва у Бактрия ҳамда Суғд ўртасидаги катта йўл устида чегара нуқтаси вазифасини бажарганлигини ёзади [7, 43-46].

Бу борада И.В.Пьянковнинг фикрлари анчайин ишонарли. Лекин у араб сайёҳлари Кешдан Темирдарвозага Ғузур орқали борадиган йўлнинг узюқлигини тўрт кунлик масофага тенглаштирганлар, дея нотўғри хулосага келади [7, 43-46]. Аслида бу йўлнинг узюқлиги: Кешдан Ғузурга – 100 км, Ғузурдан Темирдарвозага – 80 км, жами масофа 180 км.ни ташкил қилади ва у қарийб олти кунлик йўлга тенг. Араб сайёҳлари эса, Кешдан Темирдарвозага борадиган йўлнинг узюқлиги тўрт кунлик йўл, деганларида Калтаминор йўлини назарда тутишган. Калтаминор йўли яқин пайтларгача Сурхондарё ва Қашқадарё оралиғидаги энг қисқа йўл вазифасини бажариб келган [4, 11].

Бактрия – Тохаристондан бошланувчи бош йўл Термиз, Шўроб, Чўчкагузар кечувларидан ўтган, Шерободдарё водийси бўйлаб давом этган. Кушонлар даврида Шеробод шаҳрининг шимолий қисмида мустақам Қофирқалъа мавжуд бўлган. Бу қалъадан дарёнинг дарага кириш жойи назорат қилиб турилган. Кейинчалик айнан шу жойда Шеробод бекларининг қалъаси жойлашган [8, 31-34]. Қофирқалъадан шимолга

қараб чиққан йўл тўппа-тўғри Дарбандгача борган. Сўнгра кескин ғарбга бурилиб, Шўробсой водийси ҳамда Темирдарвоза орқали ўтиб Киндик қишлоғигача борган. Шу жойга келганда йўл иккига бўлинган. Бири шимолий-ғарбга – Насафга қараб кетган. Бу йўлнинг олислиги Дидеги қишлоғи орқали бир кунлик масофа ва Субоҳдан Насафгача ҳам бир кунлик масофани ташкил қилган. Иккинчи йўл эса Киндикдан шимолга бурилиб, тўғри Кешга қараб кетган. Айнан шу йўналишда Кешгача бўлган масофа уч кунлик йўлни ташкил қилган [9, 192].

Шундай қилиб, Киндик қишлоғи Бактрия – Тохаристондан Кеш ва Суғдга борадиган бош йўлда асосий нуқта вазифасини бажариб келган. В.В.Бартольд Киндик қишлоғининг жойлашган ўрнини Кичик Ўрадарё водийсидаги Қорахавал қишлоғида, деб белгилайди [9, 192]. Бу ўринда у Н.Маевнинг маълумотларига асосланган кўринади. Ўз вақтида Н.Маев Қорахавал қишлоғидан қуйида Шаҳрисабздан келувчи асосий йўлдан Қаршидан келувчи йўл ажралади, дея ёзган эди [10, 247]. Лекин аслида бу жойдаги Қаршига олиб борадиган йўл асосий йўл бўлмасдан, балки иккинчи даражали йўл бўлган. Йўлнинг икки йўналишга ажралиб кетадиган асосий жойи эса, бизнингча, Оқрабодда бўлган. Киндик қишлоғининг айнан шу ерда жойлашган бўлиши ҳақиқатга анча яқин. Оқрабод кейинчалик ҳам қарвонлар тўхтаб ўтадиган асосий таянч нуқталардан бири вазифасини ўтаб келган.

Сайёҳлар Темирдарвозадан Киндиккача бўлган масофани бир кунлик йўл сифатида қайд этадилар. Аммо бу Бузғала дарасидан бошлаб эмас, балки Дарбанддан бошлаб ҳисобланган масофа бўлиши керак. Чунки Бузғала атрофларидан ўрта асрларга оид иншоотлар топилмаган, Дарбанддан эса X-XII асрларга оид йирик ўрта аср иншооти топиб текширилган. Бу қалъа ичида ички ҳарбий иншоот ҳам мавжуд бўлган. Дарбанддан Оқрабодгача бўлган масофа 20 км.ни ташкил қилади. Бу масофа ўрта асрларда бир кунлик йўлга тенг бўлганлиги ҳақиқатга тўғри келади. Айни пайтда бу йўлнинг рельефи ҳам мураккаб бўлиб, унда илдамроқ ҳаракатланишнинг иложи бўлмаган. Бу йўл водийдан дара орқали ўтиб, доvonнинг энг баланд қисмида жойлашган Оқрабодгача тикка кўтарилиб борган.

Оқрабоддан Шаҳрисабзга борувчи йўл Н.Маев томонидан масофаси кўрсатилган ҳолда батафсил тасвирлаб берилган. Унинг маълумотларига кўра, бутун йўлнинг узоклиги 112 верст, яъни 119 км 504 м.ни ташкил қилган. Икки ўртадаги бекатлар Қорахавал (Оқрабоддан 24 верст – 25,6 км масофада), Калтаминор (Қорахавалдан 20 верст – 21,3 км масофада), Ёртепа (Калтаминордан 28 верст – 29,8 км масофада), Чимқўрғон (Ёртепадан 24-25 верст – 25,8 км масофада) бекатларидан иборат бўлган. Ёртепагача 6 верст қолганда йўл тоғдан ажралган ва Камдарвоза дараси орқали Чимқўрғон текислигига чиққан.

Чимқўрғондан Шаҳрисабзгача бўлган масофа 16 верст – 17 км.ни ташкил қилган [10, 241-249; 271-273].

Араб сайёҳларининг маълумотларига кўра, Кешдан Киндиккача бўлган масофа уч кунлик йўлга тенг бўлган [9, 192]. Курций Руфнинг маълумот беришича, Александр қўшинлари Габаза вилоятига қадар уч кун йўл босганлар [11, 2-14].

Александр қўшинлари Калтаминор йўлидан келган деб тахмин қилиш мумкин. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, бу йўл бўйлаб Шаҳрисабздан Оқрабодгача бўлган масофа 120 км, Бузғала дарасига қадар эса 130 км.га яқин йўлдир. Бу масофани ўта ҳаракатчан бўлган Александр армияси кунига 40 км.дан уч кунда босиб ўтганлиги ҳақиқатга зид эмас. Ёртепа ёнидаги Камдарвозадан Оқрабод ва Темирдарвозага қадар чўзилиб кетган Габаза вилояти тоғли ерда жойлашганлиги илим-фанда ўз тасдиғини топган.

Курций Руф маълумотларига кўра, Александр Македонский қўшинлари Наутакадан жўнаб кетганларидан кейинги учинчи куни тоғ доvonига етиб борадилар. Ўша ердан Габаза ва Паретакага йўл ўтар эди [11, 1-13]. Ушбу муҳим географик маълумот Александрнинг кейинги ҳаракат йўналишини етарли аниқлик билан белгилаш имконини беради.

Қадимги даврлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар Қашқадарё ҳавзасидан жануб ва жанубий-шарққа Оқрабод ҳамда Тошқўрғон доvonлари орқали ўтувчи иккита асосий йўл элтади. Анча енгил ва ҳатто ғилдиракли уловлар қатнаши учун ҳам қулай бўлган Оқрабод доvonи орқали ўтувчи биринчи йўл машҳур Темирдарвоза орқали Шеробод воҳасига чиққан ва у ердан Чўчкагузар ҳамда Оксдаги Шўроб – Пардагвига, у ердан эса Бактрияга олиб борган. Анча мураккаб бўлган иккинчи йўл эса баланд Тошқўрғон доvonи орқали ўтган ва Сангардак дарёси орқали Сурхондарё водийсига чиққан.

Илк ва ривожланган ўрта асрларга оид ёзма манбаларда бу йўллар Чағониён ва Тохаристондан Кеш ва Нахшабга олиб боровчи асосий йўл сифатида қайд қилинади [9, 192-193]. Археология маълумотларига кўра, ушбу йўллар юқоридаги вилоятларни камида ахамонийлар давридан бошлаб ўзаро боғлаб келган. Александр Македонский қўшинлари фақат ана шу иккала доvonнинг бири орқали ўтишлари мумкин эди. Чимқўрғон – Яккабоғ ҳудудларидан Тошқўрғон доvonига қадар 60 км.дан сал кўпроқ масофани ташкил қилувчи тўғри йўл боради. Ўша ҳудудлардан Оқрабод доvonига қадар эса ўз вақтида Н.А.Маев томонидан тасвирлаб берилган иккита йўл орқали бориш мумкин. Э.В.Ртвеладзенинг фикрига кўра, анча кеч пайдо бўлган биринчи йўл Ғузор чўли орқали ўтган, иккинчи йўл тоғ олди Ёртепа ҳудуди – Катта Ўрадарё – Қорахавал қишлоғи йўналиши бўйлаб ўтган [12, 98]. Биринчи йўл бўйлаб масофа 140-150 км.ни, иккинчи йўл бўйлаб эса 110-120

км.ни ташкил қилади. Шу билан бирга, Қашқадарёнинг қуйи оқимидаги ҳудудлардан Тошқўрғон довонигача бўлган масофа 140-150 км, Оқрабод довонига қадар эса 120-130 км.га тенг [4, 18].

Шундай қилиб, юқорида қайд қилинган масофаларга кўра, фақатгина Чимқўрғон-Яккабоғ ҳудудларидан бошлаб, агар қунига 30 км.дан йўл юрилганда, учинчи қуни амалда Тошқўрғон довонига етиб бориш мумкин. Қашқадарёнинг қуйи оқимидан бошлаб эса хоҳ Тошқўрғон, хоҳ Оқрабод довонигача бўлсин, бундан кўпроқ муддат талаб қилинар эди.

Александрнинг Ўрта Осиё жанубий вилоятларига юришининг иккинчи босқичи мил.авв. 327 йилнинг баҳорида бошланган бўлиб, асосан Паретақлар мамлақати орқали ўтган. Арриан маълумотларига кўра, Александр Суғдиёнадаги ишларини яқунлагач паретақлар устига юради ва у ерда жойлашган «Хорриен чўққи» қалъасини эгаллайди. Шундан кейин Македон қўшинлари икки қисмга бўлинади. Александрнинг ўзи асосий қўшин билан Бактрияга юради. Кратер эса олти юз отлик – «дўстлар» ва ўзининг ҳамда Полиперхонт, Аттал ва Аллектнинг пиёда қўшинлари билан Катан ва Австанга (маҳаллий ҳокимлар) қарши юриш қилади. Улар ҳозирга қадар Паретақа ерида Александрга бўйсунмаган ягона ҳокимлар эди. Ҳал қилувчи жангда Кратер Паретақа исёнчилари устидан ғалабага эришади. Австан асирга олинади, Катан эса жангда ҳалок бўлади. Шу воқеадан кейин Кратер ҳам ўз қўшинлари билан Бактрияга қайтади [13, 18-22]. Ушбу ҳарбий юриш ҳақидаги Курций Руфнинг маълумотлари Арриан маълумотларига деярли мос келади, фақатгина унда Полиперхонт томонидан Бубакена мамлақатнинг маҳв этилиши воқеаси қўшимча қилинган, холос [11, 52].

Манбаларга кўра, Александрнинг Суғдиёнадан Паретақа сари бўлган ҳаракат йўналиши дастлаб тоғли жой ва довон орқали ўтган. Демак, Александр фақат Ҳисор тизмаси орқали ўтиши мумкин эди. Юқорида таъкидланганидек, Александр армияси Ҳисордан Тошқўрғон довони орқали ўтган бўлиши мумкин. Агар Оқрабод довони орқали ўтилган тақдирда ҳам (ҳар иккала ҳолатда) Александр ҳозирги Сурхондарё вилояти ҳудудига кириб келар эди. Шундан келиб чиқадикки, Паретақа ана шу ҳудудда жойлашган бўлиши керак. Ушбу мамлакат ёки «ер»нинг жойлашган ўрни хусусидаги илмий қарашлар бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Фақатгина В.Томашекнинг бу борадаги қарашлари бошқалардан ажралиб туради. Унга кўра, Паретақа Бадахшон ҳудудида жойлашган ва у тоғли мамлакат бўлган [5, 34-35, 52]. В.В.Григорьевнинг тахминига кўра, Паретақа атамаси «тоғли мамлакат» маъносини англатиб, у Сурхондарё, Сурхоб ва Кофирнихон воҳаларида, яъни Ҳисор ўлкасининг ўрта ва шимолий қисмида жойлашган [6, 200-201].

И.Марквартнинг фикрига кўра, Паретака – «дарё ювиб турувчи вилоят» ҳозирги Сурхондарё вилояти ва Тожикистон ҳудудида жойлашган [14, 75].

Э.В.Ртвеладзе Кратер билан бўлган жангда Паретака исёнчиларидан 1,5 минг киши ҳалок бўлганлигига алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайди [12, 99]. Курбонлар сонига қараганда, бу жангда кўп сонли аҳоли иштирок қилган ва бу жойда кўплаб аҳолига эга бўлган йирик масканлар мавжуд бўлган. Паретаканинг жойлашган ўрнини аниқлашда ушбу ҳолат, албатта, инобатга олиниши лозим ва унга ҳаммадан кўпроқ Сурхондарё вилоятининг шимоли-ғарбий қисми тўғри келади. Ёзма манбалардаги маълумотларни археологик ва топографик далиллар билан қиёслаб асосли равишда айтиш мумкинки, Паретака мамлакати ҳозирги Сурхондарё вилоятининг тоғ олди қисмида жойлашган. Унинг пойтахт шаҳри эса Қизилтепа кўҳна шаҳри ўрнида бўлган. Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришига кўра, антик даврга келиб Паретака аҳорли масканларининг асосий қисми ўз фаолиятини тўхтатади [15, 73].

ХУЛОСА

Хуллас, XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб «Шимолий Бактрия» атамаси илмий муомалага киритилган бўлиб, бу ҳудуд шимолдан Ҳисор тоғ тизими, ғарбдан Кўхитанг тизмаси, жанубдан Амударё, шарқдан Помир тоғлари билан чегараланувчи қадимги тарихий-маданий вилоятни ўз ичига олган. Ушбу масала юзасидан тадқиқотчилар орасида кўпгина баҳслар бўлиб ўтганлигига қарамасдан, археологик маълумотлар натижаларини ёзма манбалар билан солиштириш натижасида масалага кўпгина аниқликлар киритилди. Шунинг баробарида, Бактрия ва Суғдни боғловчи йўллар масаласи ҳам юнон манбаларини ўрта аср араб манбалари билан солиштириш ҳамда мазкур йўналишлар бўйлаб олиб борилган бевосита илмий кузатишлар орқали маълум маънода ўз ечимини топиб, умумий ва яхлит тасаввур ҳосил қилинди.

Хусусан, Шимолий Бактриядан ўтувчи қадимги йўллар ва уларнинг йўналишлари (Балхдан Амударё кечуви орқали Темирдарвозадан Ғузор йўналиши билан Кешгача), вилоятлар ва қалъаларнинг жойлашуви масалалари мумкин қадар ўз ечимини топди, дейиш мумкин. Шунга кўра, антик даврда Амударё юқори оқимининг ўнг қирғоғидаги ерлар – Сурхон воҳаси ва қисман Жанубий Тожикистон ерлари Бактриянинг таркибига кирган. Тарихий вилоятларни бирлаштирувчи йўллар бир неча йўналишлар орқали ўтган бўлиб, мазкур йўллар ҳудудлараро иқтисодий ва маданий алоқаларда муҳим ўрин тутганлиги билан бир қаторда, истилочилик ҳаракатлари ҳам шу йўллар орқали амалга оширилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Курций Руф. История Александра Македонского / Пер. и примеч. В.С.Соколова. – М. 1963. – VIII, IV.
2. Арриан. Поход Александра / Пер. М.Е.Сергеенко. – М.– Л., 1962. IV.
3. Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. А.С.Сағдуллаев таҳрири остида. – Т., 1998.
4. Яхшиев А.Ж. Шимолий Бактриянинг антик давр тарихи ва маданияти. – Тошкент: Fan ziyosi, 2022.
5. Tomashek W. Centralasuatishche Studien. 1. Sogdiana // Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe. Akademie der Wissenschaften. – Wien, 1877.
6. Григорьев В.В. Поход Александра Великого в Западный Туркестан // ЖМНП. – СПб., 1881.
7. Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции (общие данные о стране: названия и территория). – Душанбе: Дониш, 1982.
8. Ртвеладзе Э.В. О генезисе кушанских поселений Северной Бактрии // ВДИ. – 1978. – №4.
9. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М. 1963.
10. Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. – Вып. V.
11. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского / Пер., примеч., под. ред. В.С.Соколова. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1963.
12. Ртвеладзе Э.В. Ксениппа-Паретака // Кавказ и Средняя Азия в древности. – М., 1981.
13. Арриан. Поход Александра. – М. – Л., 1962. IV.
14. Marquart J. Wehrot und Arang. – Leiden, 1938.
15. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. – 1959.